

- Дяченко С. Чернянка Мордвинова. Имена Херсонского края / С. Дяченко // Вгору. – 25.10.2007.
 Одеська державна картинна галерея. Каталог. – К.: Мистецтво, 1964. – 174 с.
 Дяченко В. Творча Мекка художника Миколи Скадовського / В. Дяченко// Константи: альманах соціальних досліджень. – 2007. – № 1. – С. 117-120.
 Імена в історії. Брати Скадовські. Січень 2011 р. (відео) // Фонди Херсонської обласної державної телерадіокомпанії «Скіфія».
 Центральный исторический архив Санкт-Петербурга (далі – ЦГИА Санкт-Петербурга), ф. 448, оп. 1, д. 592, 104 л.
 ЦГИА Санкт-Петербурга, ф. 448, оп. 1, д. 681, 2 л.
 Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания. Серия «Живопись XVIII–XX Век». Т. 4. Живопись второй половины XIX в. Кн. вторая. Н-Я. – М.: Гос. Третьяковская галерея, 2006. – 559 с.
 Антонович Д. Українська культура / Д. Антонович. – Мюнхен, УТГІ. – 1988. – 517 с.
 Новороссийский телеграф, 15 марта 1890 г.
 Новороссийский телеграф, 19 июня 1892 г.
 Всемирная иллюстрация. – 1883. – № 780. – С. 506.

SUMMARY

The article is devoted determination motives and factors that influenced the choice of Nicholay Skadovs'ki career artist, shows the importance of family interests in professional search painter.

О.П. КРИВОШИЙ

ДВА ПОГЛЯДИ НА ОДИН ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ: ТИЛОВА ПОВСЯКДЕННІСТЬ ЖІНОК КОЗАЦЬКОГО ЗАПОРОЖЖЯ В ПРАЦЯХ ЙОСИПА РОЛЛЕ ТА ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО

Реконструкція науково-творчої спадщини вітчизняних істориків другої половини XIX - початку XX ст. в контексті історії жіночої повсякденності воєнної епохи¹ і досі перебуває серед недостатньо досліджених сегментів української історіографії.

Завданням статті є дослідження проблеми тилової повсякденності жінок козацького Запорожжя, її постановки й розв'язання у науково-творчому доробку істориків Йосипа Йосиповича (Юзефа Антонія) Ролле та Дмитра Івановича Яворницького та вплив їх бачення на подальший розвиток української історіографії. Об'єктом нашого дослідження стали науково-творчі доробки Й. Ролле і Д. Яворницького. Предметом статті є вивчення способу розв'язання істориками Йосипом Ролле та Дмитром Яворницьким, проблеми присутності/неприсутності сценаріїв тилової повсякденності жінок в культурному просторі козацького Запорожжя – історико-географічної області на Півдні України, яка стала місцем розташування запорозького козацтва.

Серед проблем наукової спадщини Йосипа Ролле (1830-1894) та Дмитра Яворницького (1855-1940), видається, проблема тилової повсякденності ординарних жінок козацького Запорожжя є найменш дослідженою. Окремі аспекти цієї проблеми обговорювались в ході роботи ряду міжнародних та Всеукраїнських наукових конференцій, що відбувались у мм. Дніпропетровську [1, с. 114-115], Запоріжжі [2, с. 1], Рівному [3, с. 143-147] та кількох наукових публікаціях автора цієї розвідки у вітчизняних та зарубіжних виданнях [4, с. 264-267]. Проте історіографія питання вивчення способу розв'язання Й. Ролле та Д. Яворницьким проблеми присутності/неприсутності тилової повсякденності жінок в культурному просторі козацького Запорожжя не пройшла всіх послідовних етапів від фактологічних досліджень, систематизації матеріалу, виявлення ключових проблем до встановлення зв'язку між особистою позицією історика стосовно присутності/неприсутності “жіночого” в культурному просторі Запорожжя і загальним ходом історіографічного процесу в Україні кінця XIX - початку XXI ст.

Викладене вище свідчить про те, що наукове дослідження та всебічне глибоке висвітлення проблематики пов'язаної з способом розв'язання істориками Й. Ролле та Д. Яворницьким проблеми присутності/неприсутності тилової повсякденності ординарних жінок в культурному просторі

козацького Запорозжя має як теоретичне, так і практично-пізнавальне значення. Тим більше, що ця тема містить ряд дискусійних питань які потребують кардинального переосмислення. Застосування сучасних базових понять, одним з яких є "жіноча повсякденність воєнної епохи" розглядається автором як правомірне і необхідне для наукових праць ХІХ - початку ХХІ ст., тематично пов'язаних з історією жінок козацького Запорозжя. Інтерпретація поняття "воєнна повсякденність жінок"², як категорії історіографічного аналізу доби модернізму і постмодернізму [5, с. 154], надає можливість розширити коло джерел, залучаючи до реконструкції фемінологічної складової праці істориків, що створювалися на межі історії з етнографією, антропологією, соціологією, правом та публіцистикою.

В якості теоретичної конструкції, вважаємо за доцільне використати мережеву модель історичної науки, яка означає "інтеграцію розрізнених елементів (ідей, теорій, біографій, наукових інституцій, академічних шкіл, наукових співтовариств, наукових династій...) в безшовну мережу взаємозв'язаних елементів, між якими постійно циркулює інформація" [6, с. 56]. Мережева модель як метод дозволила, по-перше, об'єднати навколо поняття "історія тилової повсякденності жінок козацького Запорозжя" широкий спектр питань; по-друге, аналізувати джерела з огляду на соціокультурні процеси, події у світі та українське національне відродження [7, с. 204-219]; по-третє, розглядати "Історію жінок козацького Запорозжя"³ крізь призму інституціоналізаційних структур - університетів, наукових товариств, Академії наук, часописів [8]; по-четверте, враховувати антропологічну складову – оточення учених-істориків, міжособистісні контакти, родинні зв'язки, стосунки "учитель-учні" [9, с. 5].

Заявлена у заголовку нашої статті проблематика обумовлює не лише вибір предмета дослідження, – вивчення способу розв'язання істориками Йосипом Ролле та Дмитром Яворницьким проблеми неприсутності/присутності в культурному просторі козацького Запорозжя типологізованих сценаріїв тилової повсякденності ординарних жінок, але й визначає його хронологічні рамки, які охоплюють період з другої середини ХІХ ст. - по 2012 рік.

Нижня хронологічна межа пов'язана з початком активної роботи Й. Ролле (старшого за віком та досвідом краєзнавчої роботи) як історика-краєзнавця, етнографа, етнолога, архівіста (накопичення джерельного матеріалу; в 1855 році Й. Ролле на запрошення друга його батька, подільського маршалка Яна Сулятицького, прибув до містечка Яришів, що поблизу повітового центру Могилева-Подільського і став працювати приватним лікарем у його володіннях. Не маючи змоги для адекватного спілкування з інтелігенцією, яка в Яришеві складалася з фельдшера, священника і адміністраторів маєтку та, щоб наповнити глибшим змістом своє життя, він, зі слів С. Баженової, "за власною ініціативою взявся за упорядкування фамільного архіву Сулятицьких" [10, с. 132]. Й. Ролле дуже зацікавили документи, що в оригінальній формі свідчили про різні події з життя тутешньої шляхти ХVІІ - першої половини ХІХ ст., і він "почав виписувати у свої зошити маловідомі факти з історії та культури краю" [10, с. 133]) та перехід до наукового осмислення зібраних матеріалів – початок 80-х років ХІХ ст., коли з'явилась праця дослідника "Niewiasty kresowe" "Наречені кресів, історичні оповіді" (1883) [11, с. 132].

Верхньою хронологічною межею визначаємо 2012 - й рік, яким автор обмежує дослідження впливів бачення Й.Й. Ролле та Д.І. Яворницьким проблеми тилової повсякденності ординарних жінок Запорозжя на розвиток української історіографії середини ХІХ - початку ХХІ ст. в цілому.

В межах аналізу виокремлено дві базові проблеми: методологічну і концептуальну. Методологічна полягає в неусталеності понятійно-категоріального апарату та тих утрудненнях, з якими пов'язане надто пряме перенесення пояснювальних схем предметних методологій, запропонованих різними пам'ятоорієнтованими секторами суміжних з історичною фемінологією дисциплін [12, с. 162]. Концептуальна пов'язана із спробою сепарувати зміни парадигмальних підходів щодо ідентифікації та осмислення істориками Й. Ролле та Д. Яворницьким історичних подій і явищ які відбулись в українських землях в ХVІ - ХVІІІ ст., виявити відповідну зміну акцентів щодо минулого жінок Степової України в умовах трансформацій українського суспільства 1883 - 2012 років.

За великим рахунком, в текстах Йосипа Ролле та Дмитра Яворницького будемо шукати авторське бачення "картини світу" (побутова свідомість, форми соціальної реакції, стереотипи поведінки та мислення) "маленьких людей" [13, с. 182-186] які мешкали на Запорозжі. Відтак, матимемо перед собою домінуючу суспільну сітку вартостей, що була характерною для цих особистостей і в світлі якої повинна постати непринадність/принадність становища жінок, що мешкали в межах козацького Запорозжя, побаченого крізь призму чоловічих (Ролле-Яворницьківських) уявлень про "благо".

Аби якомога точніше реконструювати стиль мислення дослідників у напрямку виявлення і осмислення елементів досвіду участі жінок у реаліях, що супроводжували війни та збройні локальні конфлікти - розквартируванні військ, реквізиціях, військових заготовках, військово-санітарній діяльності, забезпеченні повсякденних потреб життєдіяльності як окремих воїнів (індивідів) так і військових (воєнізованих) угруповань в цілому, застосуємо, перевірений часом, порівняльно-історичний метод [14, с. 36-46]. Будемо порівнювати, виявлені в процесі аналізу феміноорієнтованих доробків істориків, Ролле-Яворницькі "бачення" тилової повсякденності жінок козацького Запорозжя з відображеннями повсякденного життя мешканців Дніпровського Низу, зафіксованими у наративах сучасників та історичній пам'яті ординарних людей, мешканців цього регіону. Такий метод роботи із створеними дослідниками "відображеннями" тилової повсякденності жінок козацького Запорозжя, а ще її часова направленість від 1883 року, відколи Йосип Ролле опублікував працю "Niewiasty kresowe", і відколи, на формування наукових інтересів, а отже і на стиль мислення Дмитра Яворницького, як молодшого за віком, могли впливати праці Д-ра Антонія І (Й. Ролле), дасть змогу сформулювати уявлення про стратегії формування "творчих лабораторій" Д. І. Яворницького та Й.Й. Ролле.

Шукаючи "відображення"/відсутність "відображень" тилової повсякденності жінок козацького Запорозжя у наукових доробках Й. Ролле та Д. Яворницького будемо збирати, критично відтворювати і ретельно аналізувати щонайменші свідчення про буденні структури життя людей тієї епохи, їх своєрідний ментальний і психологічний склад та про особливий досвід участі жінок у реаліях, що супроводжували війни та збройні локальні конфлікти, що відбувалися в означену епоху в "українних" пограничних землях Речі Посполитої та Московської держави. Аналіз науково-творчої спадщини дослідників розпочнемо з неспростовно доведеного істориками факту з життя і творчої діяльності Йосипа Йосиповича Ролле.

На початку 1883 року, в Варшаві, побачила світ книга його історичних оповідань "Niewiasty kresowe" – "Наречені кресів". Її автор з художньою майстерністю створив 6 біографічних нарисів, які змальовували типи жінок шляхетського середовища Волині XVI - XVIII ст.; один нарис відноситься до кінця XVI ст., два – до першої і два до другої половини XVII ст. Працюючи з документами з приватних архівів та бібліотечних установ Поділля й Волині Й. Ролле звернув увагу на той факт, що, виявлені ним письмові джерела віддзеркалюють різноманітні сценарії воєнної повсякденності "українних" (кресових) жінок XVI - XVIII ст. Згрупувавши джерельний матеріал, він, крізь призму власного бачення, до певної міри об'єктивно, змалював існуючі в українському суспільстві XVI - XVII ст. особливості соціальних відносин та культурних процесів. Особливо цінним для нашої теми є сюжет про активну участь жінок шляхетного стану в обмінах та викупках полонеників, які, протягом багатьох років, проводилися у Запорозьких степах під Переволочною [15, с. 273]. Розповідаючи про досвід участі шляхетних жінок ранньомодерної України в розшуках, обмінах та викупках полонеників (включаючи приїзд на Запорозжя і переговори із старшинами Запорозької Січі) історик із загального масиву запорозької звичаєвості вперше виокремив елементи досвіду перебування шляхетних⁴ жінок в межах Запорозьких Вольностей та козацької Січі. Підкреслюючи об'єктивність у зображенні автором історичної епохи Володимир Антонович писав: "З нарисів Д-ра Антонія бачимо, що найбільш енергійні жінки не тільки засвоювали побутові риси свого суспільства, але старались і в зовнішніх їх формах, і прийомах не поступатись чоловікам; вони ведуть безкінечні тяжби,... уміють вельми спритно користуватись юридичною казуїстикою; вони вчиняють позови або відбиваються від них збройною силою, організують наїзди, витримують облоги, утримують за власний кошт збройні загони і на чолі їх дають битви..."[16, с. 874].

Проте, чи відповідав і наскільки відповідав "побачений" Й. Ролле під час студій над архівними документами і осмислений В. Антоновичем, сюжет про участь шляхетних жінок в розшуках, обмінах та викупках полонеників, реаліям повсякденного життя жінок ранньомодерної України? Відповідь на це запитання знаходимо як в писаних, так і в численних усних джерелах XVI - XVIII століття. "Побачені" В. Антоновичем в книзі Д-ра Антонія І і осмислені в рецензії⁵ сценарії воєнної (тилової і фронтової) повсякденності шляхетних жінок України XVI - XVIII ст. покликали до появи на сторінках "Киевской старины" серію матеріалів, які прямо або опосередковано висвітлювали історію тилової повсякденності жінок як козацького Запорозжя так і ранньомодерної України в цілому⁶. Майже слідом за рецензією, в червні 1883 року, під заголовком "Украинские женщины", на сторінках "Киевской старины" світ побачили, перекладені на російську мову, історичні оповідання Д-ра Антонія

І із згаданої вище книги "Niewiasty kresowe" [15, с. 268-309].

За кілька років, (в 1894 р.) часопис надрукував ще одну феміноорієнтовану роботу Й. Ролле "Женщины при Чигиринском дворе" [17]. На сторінках цієї праці поміж сценаріями повсякденного життя елітних жінок України другої половини XVII ст. проглядали і окремі типологізовані сценарії воєнної повсякденності жінок козацького Запорозжя. Дослідник, звернув увагу на ту обставину, що під час воєнних дій "жінкам часто доводилося шукати сховища в козацьких обозах і поділяти з козаками всі труднощі й тривоги мандрівного життя" [17, с. 148]. Зі слів історика, під Берестечком, поляки знайшли в шанцях багато жінок з дітьми. Крім того, майже в кожному загоні були свої куховарки, що водночас були і маркітанками, але не мали від цього заняття ніякого зиску. У великих загонах, наголошує Й. Ролле, було по кілька ворожок, котрих називали то відьмами, то чародійками, часто вони відплачували життям за надто сміливі, але невдалі передбачення [17, с. 148]. Названі істориком жінки, в більшості випадків, були дружинами, сестрами, коханими, коханками і полонянками запорожців. Й. Ролле одним з перших наголосив на тому, що козаки, часто "виявляли схильність до одруження" [17, с. 148]. Серед козацьких дружин були "не лише місцеві за походженням, а й шляхетні польки, єврейки, молдаванки, вірменки і навіть, іноді, татарки" [17, с. 148]. Випадки одруження запорожців із захопленими в полон жінками, за влучним спостереженням історика, були скоріше нормою козацького життєустрою, аніж його аномалією. Таким чином одружувались не лише рядові козаки, а й козацька старшина – зауважує Й. Ролле. При захопленні містечка Тульчина на Брацлавщині, загони Кривоноса захопили багато гарних жінок та дівчат, як польок так і єврейок. Одному з козацьких очільників Антону, якого дослідник називає полковником, "настільки сподобалася княгиня Софія Четвертинська, Чурилівна родом, що вбивши чоловіка її, він поспішив одружитися з удовою.... Так само після захоплення Немирова козаки взяли собі за дружин багато вродливих єврейок" [17, с. 148].

Вибудовуючи свої праці на ґрунті маловідомих джерел із приватних і державних архівів Волині й Поділля Й.Й. Ролле доводив, що в XVI - XVII ст. козаки-запорожці не цуралися ані жінок, ані сімейних стосунків. На території Запорозьких Вольностей перебувала значна кількість як "місцевих" жінок (дружини запорожців, сестри, коханки, полонянки, відьми, чародійки, вдови), так і приїжджих (шляхтянки які провадили розшук полоняників, жінки-полонянки, що поверталися з татарсько-турецької неволі, дружини польських офіцерів). Поза нею жило ще одне коло прямих контактів (спілкування) козаків-запорожців з жіночою статтю, це матері козаків, дружини, сестри, кохані, коханки, доньки, вдови козаків, шинкарки, ворожки та козацькі діти.

Щоб якомога точніше реконструювати стиль мислення Дмитра Яворницького в напрямку реконструкції сценаріїв тилової повсякденності жінок козацького Запорозжя, застосуємо набір тих же дослідницьких методів, що й при аналізі науково-творчого доробку Й. Ролле, насамперед порівняльно-історичний метод. В контексті нашого аналізу будемо мати на думці слушне зауваження сучасного дослідника О. Журби про те, що історіографічними сучасниками Д. Яворницького були не "трохи молодший за нього М. С. Грушевський, не трохи старший О.М. Лазаревський, не їхні численні учні та послідовники, а давно відійшовший у вічність М.О. Маркевич, харківські романтики 30-х - 40-х рр.. І.І. Срезневський часів "Запорожской старины" [18, с. 221] та М.І. Костомаров від якого Д. Яворницький і прийняв цю історіографічну традицію. В число історіографічних сучасників Д. Яворницького не потрапили, як бачимо, ані трохи старший за нього В. Антонович, ані О.М. Лазаревський, ні Ф.Г. Лебединцев – авторитетні історики – засновники, редактори та автори-упорядники журналу "Киевская старина" які в свій час відрецензували та відкоментували публікації Йосипа Ролле з яскраво вираженою воєнно-історично-фемінологічною компонентою.

Аналіз науково-творчої спадщини Дмитра Івановича Яворницького розпочнемо з неспростовно доведеного істориками факту з життя і діяльності науковця. Під впливом лекцій професора О.О. Потебні, М.Ф. Сумцова, історичних праць М.І. Костомарова студент історико-філологічного факультету Харківського університету Д. Яворницький від 1877 року "розпочав збирати фольклор і записав понад 1000 пісень та близько 500 прозових творів" [19, с. 105]. Після закінчення навчання, 1881 року, Д. Яворницький був залишений при університеті позаштатним стипендіатом по підготовці до професорського звання. Молодий учений відразу ж обирає "правильний напрямок роботи – звернення до першоджерел: архівних документів, фольклорних та етнографічних матеріалів, археологічних знахідок, вивчення матеріальної культури, топоніміки краю" [19, с. 106]. Будучи вихідцем із села, Д. Яворницький і сам був носієм традиційної культури,

народного світогляду, що виявлялося в манері його письма, в поведінці та особистому характері, в спілкуванні з людьми. Фольклор він записував насамперед від дідів, які супроводжували його в численних поїздках, від лоцманів і рибалок [19, с. 112], а також, простих селян - літніх чоловіків і жінок мешканців Степової України.

В с. Котівці на Катеринославщині (нині Дніпропетровська обл.) (територія колишніх Запорозьких Вольностей) від С. Сатани Д. Яворницький записує переказ "Могила Настина" (в інших варіантах "Могила Насті") [20, с. 252]. В цьому переказі зафіксована інформація про "амазонство" – воєнну активність мешканки Запорожжя, відважної жінки-воївниці на ймення Настя.

Ця Настя, носила шаблю, шаровари, шапку і "держала у себе ватагу козаків, а ніхто того не знав, що вона дівка... (курсив мій - **О.К.**) Кілька років правила вона за козака. А як умерла, то тоді тільки й дізналися, що вона дівка" [20, с. 204]. Відвага, сила і хоробрість цієї жінки, очевидно, були настільки великими, а її дії, як ватажка, настільки вправними, що козаки навіть не здогадувались про те, що ними керує "отаманша". Архетип жінки-воївниці, в даному випадку, включає в себе, доволі розповсюджену в ранньомодерній Україні, традицію перевдягання жінок в чоловічий одяг, підмальовування вусів, гоління голови і т. ін. – візуальна репрезентація "амазонства"¹⁴ – "очоловічення", з набуттям традиційних зовнішніх ознак воїна, жінками-воєвками.

В II пол. XIX ст. у с. Богодарі Олександрівського повіту Катеринославської губ. (нині, Запорізька обл.) від І. Хотюна Дмитро Яворницький записав переказ "Як запорожець провідував жінку" [20, с. 244].

Оповідач (І. Хотюн), ретранслюючи інформацію про типологізовані практики тилової повсякденності козаків-запорожців, доніс до записувача свідчення про категорію одружених запорожців, які мали дружин і дітей, що проживали неподалік від Січі, куди запорожець міг навідатись, під час свят, або з дозволу старшин. Окрім того, ретранслятор (І. Хотюн) наголошує на тому, що запорожці "жили не по-Божому, а по-бурлацькому", оцінює козацьку повсякденність з позиції людини другої половини XIX ст. Шлюб згаданого запорожця-городовика в його уявленні виглядає як правильний, "по-Божому" організований. Отже, в світоглядних уявленнях ретранслятора "по-Божому", організовані стосунки запорожців з жінками були, як бачимо, скоріше нормою, ніж аномалією.

Історик і збирач фольклору Д. Яворницький був добре знайомий і з творчим доробком свого приятеля, краєзнавця і етнографа, мешканця м. Олександрівська Катеринославської губернії Я. Новицького, якому надсилав на рецензування "усі свої праці" [19, с. 108]. В 1898 році Я.П. Новицький у м. Нікополі на Катеринославщині, від Д.С. Биковського, записав переказ "Як дівка Христя була кошовим" [20, с. 244]. В переказі фіксується про те, як жінка (дівка) стала очільником запорозького козацького підрозділу [20, с. 22]. Проте, закодовану в легендах, переказах та історичних піснях інформацію про присутність в культурному просторі Запорожжя сценаріїв тилової повсякденності жінок він відрефлексував частково. На сторінках своєї, найбільш значимої для української історіографії, праці "Історія запорізьких козаків" він відверто наголосив на повній відсутності жінок на Січі і, майже, повній, в межах Запорозьких Вольностей. Спершись, головню, на свідчення російського інженера Семена Мишецького, німецького вченого-мандрівника Христофора Манштейна [21, с. 115, 181] та історика Апполона Скальковського [22, с. 60, 74, 151, 210, 211.], дослідник стверджував, що "запорізьким козакам не дозволяється бути жонатими у місці їх проживання (Січі), а котрі вже жонаті, слід, щоб жінки їхні жили в поблизьких містах, куди їздять вони до них на час; але робити це треба так, щоб не знали старшини". Цього звичаю парубкування дотримувалися так суворо, що "з усіх кримінальних справ січових козаків, які дійшли до нашого часу, є лише одна, що розкриває гріх козака супроти сьомої заповіді" [21, с. 181]. Тут же, Д.І. Яворницький, пояснив читачам найбільш вірогідну, з його точки зору, причину описаного названими вище дослідниками, і прийнятого ним "на віру", "звичаю парубкування". Звичай парубкування запорозьких козаків, - пише історик, пояснюється насамперед їх військовим становищем. Постійно зайнятий війною запорожець, зі слів Д. Яворницького, не міг навіть думати про мирне родинне життя.

Отже, в мовній свідомості історика повсякденне життя запорозького козака, було своєрідним аскетизмом, але аскетизмом, не запозиченим із зовні, а здобутим власним досвідом: "лицарю й лицарська честь: йому треба воювати, а не біля жінки пропадати" [21, с. 181-182].

Стає очевидним, що Д. Яворницький свідомо ігнорує переважну більшість зафіксованої в фольклорних джерелах інформації про воєнний активізм (амазонство) жінок козацького

Запорожжя, а натомість продукує ряд міфологем на кшталт: запорожці "вік звікували, дівки не видали", "жили як ченці" і таке інше. Щоб остаточно не перетворювати войовничих хлопців-запорожців на аскетичних монахів, Д. Яворницький в сюжет оповіді про аскетизм та "жононесприйняття" запорожців, вплітає ідею "так званого козацького побратимства" [21, с. 182]. Щоб полегшити труднощі своєї самотньої долі, – пише історик, щоб мати якщо "не супутницю, то супутників життя", запорізькі козаки часто зверталися у себе до так званого побратимства. Потребуючи "з цього огляду один одного (курсив мій – О.К.), двоє козаків, цілком чужих для себе, вирішували "побрататися" між собою з метою піклуватися, визволяти й навіть жертвувати життям один за одного, якщо буде потрібно" [21, с. 182].

В іншому місці своєї "Історії...", Д. Яворницький подає свідчення про те, що в офіційній відомості російського генерал-майора Петра Текелі (в 1775 році) всіх жителів Запорозької землі, "тобто козаків і посполитих, чоловіків і жінок (курсив мій – О.К.) було показано 59 637 душ". Того ж року в маніфесті імператриці Катерини II – пише історик, – стверджувалося, що до запорожців прийшло 50 000 нових родин і що після падіння Січі 6000 запорожців пішло за Дунай (з тих, що досі жили по віддалених зимівниках) [21, с. 124]. Що це, притаманна історіографічній долі Д. Яворницького суперечливість, чи бажання вкласти в загальне річище російського лібералізму? Жінки на Запорожжі ніби є, але "офіційно" вони "невидимі".

Таким чином, з одного боку перед нами, рясніють твердження Й. Ролле про присутність в культурному просторі Запорожжя жіночої складової. А з другого - висновки Д. Яворницького про повну відсутність жінок на Січі і майже повну відсутність жіночої статі в межах Запорозьких Вольностей.

Стає очевидним, що науково-творча діяльність Йосипа Ролле та Дмитра Яворницького носила подвійний, в національно-культурному відношенні, характер. З одного боку, вона була частиною українського національного руху в його культурницьких формах, а з другого – вкладалася в загальне річище польсько-російського лібералізму кінця XIX ст. Польська самосвідомість Й. Ролле і українська самосвідомість Д. Яворницького, очевидно, не входили в пряму суперечність із "загальноросійською", існуючи на засадах подвійної, а то й потрійної, лояльності. Саме ця обставина, на наш погляд, і спричинила появу в історіографічних доробках цих дослідників двох діаметрально-протилежних образів жінок козацького Запорожжя.

Розгляд феміноорієнтованої науково-творчої спадщини Й. Ролле та Д. Яворницького з позицій сучасної історіографічної критики, з урахуванням складових епоха-автор-текст-контекст, дозволяють сформулювати нові уявлення про контексти неприсутності/присутності "жіночого" в культурному просторі козацького Запорожжя та простежити еволюцію історичних поглядів цих авторів на досвід участі жінок в традиціях життєустрою запорозького козацького соціуму.

ПОСИЛАННЯ І ПРИМІТКИ

¹Термін "Історія жіночої повсякденності воєнної епохи" використовується нами для характеристики напряму історичного знання, об'єктом дослідження якого виступає буденне життя, усі життєві реалії жінок в умовах воєн, революцій та збройних локальних конфліктів. Жіноча повсякденність воєнної епохи являє собою комплекс повсякденно-побутових реалій жінок в яких провідну (нормуючу і формуючу) роль відіграє "воєнний фактор". До воєнної повсякденності автор відносить *фронтову повсякденність* - самі війни, революції та збройні локальні конфлікти і *тилову повсякденність жінок* - реалії, що їх супроводжували. Чим довше тривала війна, тим виразніших форм набували життєустрій та морально-психологічні установки традиційних і тимчасових соціальних когорт та жіночих особистостей. Див.: *Кривоший О.П.* Гендерні виклики фронтової повсякденності козацького Запорожжя у науковому доробку українських істориків (1946-1991 рр.) / О.П. Кривоший // Українознавчий альманах. К., 2013. – Вип. 11. – С. 140-141.

²Повсякденність жінок (жіноча повсякденність) козацького Запорожжя розуміється автором як воєнна повсякденність жінок (під *воєнною повсякденністю* розуміється весь комплекс повсякденно-побутових реалій людей в яких провідну роль відігравав "військовий фактор"). Див.: *Кривоший О.* Амазонки і "амазонство" в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини XIX - першої третини

³Термін "Історія жінок козацького Запорожжя" використовується нами для характеристики напряму історичного знання, об'єктом дослідження якого виступають жінки в історії Запорожжя - історико-

географічної області на Півдні України, їхнє правове становище, функціональні ролі, місце в суспільному житті та творенні національно-культурного простору.

⁴Шляхетні жінки – привілейовані, наділені привілеями жінки, належні до шляхетного стану. Привілей – особлива перевага, пільга яку закон надає окремим особам, групам людей або певному станові – класові (класам). Певна перевага когось-небудь, право на виняткове ставлення до себе порівняно з іншими. (Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови(з дод. і допов.) / Уклад і голов. ред.. В.Т. Бусел. - К.; Ірпінь: ВТК "Перун", 2005. - С. 1111). Антиподом шляхетної жінки є *ординарна жінка*. При цьому термін *ординарна* жінка розуміється автором як жінка, що нічим не відрізняється з поміж інших; звичайна, рядова. (Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред.. В.Т. Бусел. - К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2004. - С. 679.)

¹⁰Йдеться про рецензію В. Антоновича на книгу Й. Ролле "Наречені кресів". Див.: *Антонович В. (В.А.). Рец. на кн.: "D-г. Antoni J. Niewiasty kresowe. - Warszawa, 1883. Д-р Антоній І. - Женщины на окраинах. Варшава 1883 г." / В. Антонович // КС. - 1883. - №4. - С. 873-876.*

¹¹Йдеться про публікації з чітко вираженою воєнно-історично-фемінологічною компонентою І. Пономарьова, В. Каллаша, О. Левицького Див.: *Пономарев И. Запорожская песня / И. Пономарев // КС. - 1887. - Т. 18. - № 8. - С. 587-588; К-ш В. [Каллаш В.] Малорусская "паленица" (женщина богатырь) / В. К-ш // КС. - 1887. - Т.19. - №9. - С. 196-197; Левицкий О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI - XVII ст. / О. Левицкий // КС. - 1900. - №2 - С. 65 - 68; Його ж: Обычай помилования преступника избранного девушкой в мужья / О. Левицкий // КС. - 1905. - №1. - С. 89 - 97.*

1. Кривоший О.П. Д. Яворницький про українське жіноцтво /О. Кривоший // Регіональне і загальне в історії. Тези Міжнародної наукової конференції, присвяченої 140 річчю від дня народження Д.І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду. – Дніпропетровськ: Видавництво "Пороги", 1995. – С. 114-115.

2. Програма Всеукраїнської наукової конференції "Історія Степової України XVII - XX століття" на вшанування пам'яті професора Анатолія Васильовича Бойка (Запоріжжя, 1-2 червня 2012 р.) - Запоріжжя, 2012. – 8 С.

3. Кривоший О.П. Сценарії фронтової повсякденності шляхетних жінок Волині XVI - XVII ст. на сторінках історичних праць Йосипа Ролле / О.П. Кривоший // Воєнна історія України. Волинь та Полісся [Текст]: Зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної конф., 25-26 квітня 2013 р. / Національний військово-історичний музей України. – К., 2013 – С. 143-147.

4. Кривоший О.П. Дискурс тыловой повседневности женщин козацкого Запорожья в научном наследии украинского историка Дмитрия Яворницкого / О.П. Кривоший // "Женщины и мужчины в контексте исторических перемен": Материалы Пятой международной научной конференции Российской ассоциации исследователей женской истории и Института этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, Тверь, 4-7 октября 2012 г., – Москва: ИЭАРАН, 2012. – Т. 1 – С. 264-267.

5. Колесник І. Український гранд-нарратив: ретроспективи і перспективи / І. Колесник // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 153-177.

6. Колесник І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?) / І. Колесник // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2009. – Вип. 4. – С. 50-65.

7. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І.І. Колесник – К.: Генеза, 2000. – С. 204-219.

8. Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета / Т.Н. Попова. – Одеса: Астропринт, 2007. – 536 с.

9. Буряк Л.І. Українська фемінологія в історіографічному процесі другої половини XIX - першої третини XX ст.: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. К, 2011. – 32 с.

10. Баженова С.Е. На шляху реалізму. Історія України в творчості представників "української школи" в польській літературі 40-90-х років XIX століття / С.Е. Баженова – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2006. – 260 с.

11. D-г Antoni J. Niewiasty kresowe / D-г Antoni J. – Warszawa, 1883. – 224 s.

12. Киридон А. "Маски пам'яті" в умовах суспільних зламів / Киридон А. // Київська старовина (далі КС). – 2011. – №2. – С. 162

13. Колесник І.І. "Повернення до речей" як перспектива історичних досліджень / І.І. Колесник // Український історичний журнал (далі УІЖ). – 2012. – №3. – С. 182-186.

14. Компан. О.С. Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму / О.С. Компан // УІЖ. – 1966. – №1. – С. 36-46.
15. Д-р Антоній І (Й. Ролле) Украинские женщины / Д-р Антоній І // КС. – 1883. – №6. – С. 268-309.
16. Антонович В. (В.А.). Рец. на кн.: "D-г. Antonij I. Niewiasty kresowe. – Warszawa, 1883. Д-р Антоній І. – Женщины на окраинах. Варшава 1883 г." / В. Антонович // КС. – 1883. – №4. – С. 873-876.
17. D-г Antonij I Женщины при Чигиринском дворе / D-г Antonij I. // КС. – 1894. – Т. 44. – №1. – С. 107-126; №2. – С. 282-304; №3 – С. 512-529.
18. Журба О.І. Історіографічна доля Д.І. Яворницького / О.І. Журба // Історіографіні та джерелознавчі проблеми історії України. - Дніпропетровськ. – 2008. – С. 220-223.
19. Іванникова Л. Фольклористика Півдня України: сторінки історії / Іванникова Л. - Запоріжжя: РА ТанDEM-У, 2008. – 292 с.
20. Савур-могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини. / Упор. авт. прим. В.А. Чабаненко. Київ: Дніпро, 1990. – 261 с.
21. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. / Д. Яворницький – Львів: Світ, 1990 – Т. І - 319 с.: іл.
22. Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького / А. Скальковський – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.

SUMMARY

The article presents main features of everyday life of Ukrainian Zaporizhia Cossack women in the rear, highlighted by historians J. Rolle and D. Yavornytskyi. The author substantiates the appearance of a new trend in Ukrainian historiography – the history of Zaporizhia Cossack women.

О.Ю. БОЙКОВ

РОЛЬ РЕЛІГІЙНОГО ФАКТОРУ У ПРОЦЕСІ МОДЕРНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Процес кардинальних змін у православній церкві на межі ХІХ – ХХ ст., зокрема офіційному російському православ'ю, безумовно простежується у ступені його впливу на різні станово-соціальні категорії населення Півдня України, а отже і у відповідях суспільства на цивілізаційні запити церкви. Такі відповіді багато в чому залежали від ставлення до офіційного православ'я, від ступеня залежності від нього та матеріального рівня життя тієї чи іншої верстви населення.

Сьогодні процес формування якісно нових суспільних категорій і самої моделі суспільства дуже схожий з модернізаційними процесами, що відбувалися на межі ХІХ – ХХ ст. Так само гостро продовжує стояти питання про роль релігії у житті суспільства та вплив церкви на різні аспекти громадського життя.

Тож метою даної статті є спроба окреслити роль церковно-релігійних структур, зокрема офіційної православної церкви у житті різних верств населення Південної України у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Різні аспекти проблеми взаємовідносин церковно-релігійного елементу та різних верств населення Південної України висвітлені у дослідженнях Ф.Турченка, Г.Касьянова, Л.Іванова, Ю.Присяжнюка, О.Ігнатюші, В.Калініченка тощо.

Досить суперечливим у даному контексті у зазначений період постає дворянство. Переплетіння культурних, етнічних, релігійних, соціальних парадигм досить сильно відобразилося на цьому стані, хоч він традиційно й зберігав панівні позиції в суспільній ієрархії.

Саме дворянство як стан у пореформений період і, особливо, на кінець ХІХ – на початок ХХ століть було досить неоднорідним не лише за походженням (спадкове та служиле), але й за родом діяльності. Це в першу чергу визначалося місцем проживання представників дворянського стану. Якщо розглядати цей контингент загалом по європейській частині Російської імперії, то з 50 губерній в 31 дворяни мешкали в місті. При цьому особисті інтереси кожного окремого дворянина більше проявлялися в інтересах його професії, ніж в інтересах всього дворянського стану. Адже дворянство